

ПРИМІТКИ:

1. Рудницький С. Козацько-польська війна 1625 р.//ЗНТШ. Львів, 1899. Т. 17; Його ж. Руські землі польської корони наприкінці XV ст.// Там само. Т. 31; Його ж. Українські козаки в 1630—1635 рр.//Там само. Т. 32. Його ж. Огляд національної території України. Берлін, 1923; Його ж. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923; Його ж. Україна — наш рідний край. Львів, 1923; Його ж. До основ українського націоналізму. Відень — Прага, 1923; Його ж. Політична географія України. Одеса, 1943, та інш.

2. Шаблій О. Передмова до книги С. Рудницького «Чому ми хочемо самостійної України?». Львів, 1994. С. 5—34; Його ж. Академік С. Рудницький. Львів — Мюнхен, 1993; Потульніцький В. А. Нариси з української політології (1819—1991). С. 275—286; Мушинка М. Степан Рудницький — основоположник української наукової географії//Тези доповідей і повідомлень наукової історико-краєзнавчої конференції. Тернопіль, 1990. Ч. 3.

3. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? С. 38, 39.

4. Там само. С. 45.

5. Там само. С. 48.

6. Там само. С. 67.

7. Там само. С. 69.

8. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. С. 137—138.

Ю. І. СУРАЯ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА РОСІЇ І УКРАЇНИ ПРО РОЛЬ І МІСЦЕ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)

Вивчення історії загальноросійської громадсько-політичної думки показує, що в другій половині ХІХ ст. формуються три основні напрямки, які представляють більш-менш оформлені системи поглядів і відображають ідеологію і політичну практику певних суспільних сил: консервативно-монархічний, ліберально-демократичний та революційно-демократичний. В цей період починається концептуальне оформлення поглядів ідеологів цих напрямів на роль і місце періодичної преси в житті суспільства.

Значний внесок у формування консервативно-монархічної системи поглядів на періодичну пресу внесли М. І. Греч і Ф. В. Булгарін. Поряд з пропагандою прогресивних ідей громадянського патріотизму в статтях М. Греча, опублікованих на сторінках свого журналу «Сын Отечества», виразно звучить охоронний мотив, заклик до лояльного відношення до дарованої монархом свободи друку¹. Але найбільш повно ці погляди проявились в теоретичній і практичній ді-

яльності М. Н. Каткова. Його концепція преси являлась складовою частиною ідеології самодержавства післяреформенного періоду. Обґрунтовуючи роль преси в житті суспільства, Катков бачив її згуртуванні різnorodних соціальних груп її народностей під егідою самодержавства, в пропаганді ідеї єдності, неподільності Російської імперії. Така позиція Каткова дала право його сучаснику М. Любимову зробити висновок, що «Катков був творцем російської преси»². Пізніше консервативно-монархічні погляди на місце і роль преси в суспільстві розвивали О. С. Суворін, М. Данилевський, С. Вітте та інші³.

Особливий інтерес у дослідників, а також у журналістів та політиків може викликати вивчення системи поглядів про пресу як суб'єкта історичного процесу представників ліберально-демократичного напрямку. Як свідчать роботи П. М. Мілюкова, свої ідейні витoki ліберальні демократи знаходили в творах громадських діячів і філософів Заходу: Мільтона, Руссо, Гегеля. У всесвітньо відомій роботі Мільтона «Промова про свободу преси» стверджується, що «свобода усного і друкованого слова може принести велику користь для в'яснення тих проблем, які складають предмет суперечок і хвилювань»⁴. Висловлювання Мільтона визначний лідер ліберально-демократичного напрямку назвав «безсмертним памфлетом на захист свободи преси»⁵. Велике місце в розвитку теоретичних і практичних питань періодичної преси займає спадщина видатного літератора і громадського діяча М. К. Михайловського. По визначенню В. Г. Короленка, Михайловський стояв «більше 40 років на вершинах російської журналістики»⁶. Визначивши природність різних політичних напрямків в пресі і політичних оцінок суспільного життя, М. Михайловський разом з тим не був прибічником концепції партійності преси⁷. Його статті середини 90-х років XIX ст. визивали різку критику з боку В. І. Леніна та інших марксистів.

На кінець XIX ст. ліберально-демократична думка була найбільш популярною і авторитетною в країні. Важливим документом, що характеризує цей напрям, була «Записка о нуждах русской печати» від 8 січня 1895 року. Серед авторів цієї «Записки», адресованої царю, знаходимо імена В. І. Вернадського, майбутнього президента Всеукраїнської Академії Наук, видатного діяча культури В. Немировича-Данченко, А. П. Чехова та багатьох інших діячів науки і культури. Ос-

новний зміст «Записки» — вимога перегляду законів про пресу і цензуру⁸.

Серйозну увагу суспільній ролі преси приділяв П. Мілюков. В уже згадуваній нами роботі він обгрунтовував не лише суспільну, а й психологічну необхідність свободи друкованого слова. Він, зокрема, писав: «В дійсності преса є дуже тонка, найбільш досконала із існуючих, форма суспільно-психологічної взаємодії і коли громадська солідарність досягає якогось значного розвитку, преса стає необхідною формою взаємодії так само, як необхідне вдосконалення шляхів сполучення на певній ступені розвитку економічного, або як необхідна нервова система для підтримки організмів вищого типу»⁹.

В працях однодумців П. Мілюкова розглядалися соціологічні аспекти періодичної преси. Так, відомий представник ліберально-демократичного напрямку С. Прокопович підкреслював, що періодика повинна займатися не лише пропагандою з метою організації широкого громадського руху, а й виступати генератором ідей. Далі він стверджував, що преса повинна інтегрувати інтереси різних соціальних груп і виробляти «спільну соціально-політичну концепцію», тобто зміцнювати центристські основи в громадсько-політичному житті країни¹⁰.

Третім напрямом в громадсько-політичній думці був революційно-демократичний і соціалістичний напрям, представляючий собою ліворадикальну систему поглядів. Теоретичні проблеми періодичної преси з революційно-демократичних позицій розглядалися в роботах В. Белінського, М. Чернишевського, М. Добролюбова. На думку Белінського друкований орган повинен активно і послідовно захищати свій напрям, вести полеміку з іншими виданнями, мати бойовий, наступальний характер. «В епоху боротьби і зіткнення думок і суджень», — вважав попередник політичного радикалізму, — не можна уникати боротьби, не можна зберігати «дух якоїсь поміркованості і відстороненості від різних суджень»¹¹. До цього потрібно додати, що в українському питанні Белінський часто притримувався охоронних позицій. В роботах Белінського ми знаходимо вже ідеї, які в майбутньому, стануть одним із наріжних каменів концепції партійності у російських марксистів. Серед останніх найбільший внесок в розробку концепції революційної преси вніс В. Ленін. Проте, використовуючи теоретичну основу К. Маркса і Ф. Енгельса, Ленін абсолютизував багато положень марк-

сизму, зокрема, принцип партійної преси. Навіть виступи соціал-демократів в буржуазних газетах він гнівно затаврував як антипартійні¹². На думку Леніна періодична преса повинна бути політичною зброєю в боротьбі за владу.

Марксистські погляди поміркованого, реформістського спрямування репрезентував Г. Плеханов. Він відмежовувався від ліворадикальних поглядів В. Леніна і розглядав пресу як засіб досягнення політичної мети шляхом пропаганди еволюційного шляху розвитку суспільства¹³. Погляди Г. Плеханова на роль преси розділяв інший відомий соціал-демократ Р. Потресов. В своїй роботі «Наши заключения», виданій у збірнику «Этюды о русской интеллигенции», він дав оцінку ролі преси у формі різкої полеміки з В. Леніним. Розглядаючи ленінські положення про роль і функції газети, сформульовані в книзі «Что делать?», Потресов ставить під сумнів не лише організаторську функцію преси, а силу її впливу на суспільство¹⁴.

В Україні найбільше уваги аналізу ролі преси в громадсько-політичному житті приділяв видатний громадський діяч і мислитель, соціаліст за переконаннями М. П. Драгоманов. Вивчаючи і переосмислюючи теоретичну спадщину представників революційно-демократичного (пізніше соціалістичного) напрямку, М. Драгоманов виступив в 60-ті — 90-ті роки як оригінальний і глибокий мислитель, симпатизуючий українським національно-визвольним ідеям. Як талановитий публіцист Драгоманов цінив друковане слово, активно виступав в журналах «Друг», «Вестник Европы», газетах «Санкт-Петербургские новости», «Киевский телеграф» та ін. Притримуючись демократичних поглядів на роль і місце періодичної преси, він критично оцінював «Московские ведомости» Каткова, «Киевлянин» та інші консервативно-охоронні видання¹⁵. Глибокий аналіз українським і російським періодичним виданням був зроблений М. Драгомановим в одній із найбільш відомих його робіт «Література російська, великоруська, українська і галицька», опублікованій в 1873 р. Розглядаючи проблему підписки на російські газети і журнали в Україні, М. Драгоманов враховує фактор «обрусіння населення», літературно-політичні симпатії публіки, цензурну політику. Популярність центральних російських видань в українських губерніях Драгоманов пояснює також постійним друкуванням в них матеріалів, присвячених життю не лише Східної України, а й Галичини¹⁶.

Революційно-демократичних поглядів на роль преси в

суспільстві притримувався і видатний мислитель, філософ і поет України І. Я. Франко. Він звертав увагу на необхідність ідейно-політичного спрямування періодичних видань, вірності демократичним принципам, правдивості друкованого слова, колегіальності в оцінці матеріалів до друку¹⁷.

Серед представників української соціал-демократії велику увагу проблемам преси приділяв В. К. Винниченко. Високо оцінюючи громадсько-політичну роль преси, Винниченко писав, що по становищу преси і кількості підписників можна визначити міру «пробудженого чуття української маси»¹⁸. Ці маси, відзначав він, «в друкованому слові, в світлі розумової свідомості шукали вияснення зміцнення, узаконення своїх вибухливих настроїв»¹⁹. Систематичний аналіз матеріалів партійної періодики, що торкались проблем війни і миру, взаємовідносин України і Росії в 1917 р., проведений Винниченком, свідчить про те, що він надавав великого значення ролі преси в боротьбі політичних сил в революційну добу.

Окремо слід сказати про позицію з цих питань одного з найвидатніших українських істориків і політичних діячів М. С. Грушевського. Вже 31 грудня 1905 р. в першому номері провідної української газети «Громадська думка» він наголосив на винятковому значенні українського друкованого слова²⁰. В своїх роботах М. Грушевський давав всебічну оцінку пресі своїх політичних опонентів, виступав на захист української періодики²¹.

Таким чином, розгляд громадсько-політичних поглядів найбільш помітних представників Росії і України на роль і місце періодичної преси показує, що на 1917 р. в Російській державі викристалізувались три основні концепції періодичної преси: консервативно-монархічна, ліберально-демократична і революційно-демократична (соціалістична). Ці концепції не мали завершеного характеру, зазнавали взаємовпливу, певної інтеграції і безперервного розвитку. При цьому всі вони являли собою певний спосіб розуміння місця преси в історичному процесі, відображали систему поглядів і політичну практику відповідних соціальних сил. Падіння царизму і криза монархічної ідеї привела після Лютневої революції до розпорощення прибічників консервативно-монархічної концепції, відмирання даної системи поглядів. Ліберально-демократична концепція народжувалась і формувалась як опозиційна до офіційної ідеології. Її прибічники внесли великий вклад в справу захисту свободи преси, розвитку

гласності, боротьби з цензурою. З перемогою демократичної революції в лютому 1917 р. більшість представників цього напрямку еволюціонували в бік консервативно-охоронної ідеології. Найбільш складну еволюцію пройшла революційно-демократична система поглядів. В її основі в момент народження лежала ідея преси, як вільної від цензури трибуни революційних поглядів, як засіб революційного оновлення країни. Великий вплив на формування революційно-демократичної, а пізніше соціалістичної концепції мав марксизм. На початку ХХ ст. в соціалістичному русі оформились дві політичні течії: реформістська і революційна, по різному розуміючи роль і місце преси в політичній боротьбі. Українські соціалісти тяжіли до реформістського, демократичного розуміння ролі друкованої пропаганди в громадсько-політичному житті. Вони розглядали пресу як засіб пропаганди своїх політичних поглядів, як трибуна консолідації національно-демократичних сил. Разом з тим вони відводили газетам значну роль в вихованні національної свідомості українського народу. Однак, український соціалістичний рух і його ідейно-політична платформа не були однорідними, а система поглядів на роль і місце періодичної преси в історичному процесі зазнавала постійних змін. Цей аналіз приводить до загального висновку про необхідність подальшого дослідження цієї проблеми.

ПРИМІТКИ:

1. Сочинения Николая Греча. Т. III. СПб., 1855. С. 321.
2. Михаил Никифорович Катков и его историческая заслуга. По документам и личным воспоминаниям Н. А. Любимова. СПб., 1889. С. V.
3. Див.: Письма русских писателей к А. С. Суворину. Л., 1927. С. 19; Данилевский Н. Я. Россия и Европа. М., 1991. С. 287; Витте С. Ю. По поводу непреложности законов государственной жизни. СПб., 1914. С. 372.
4. Мильтон. Речь о свободе печати. СПб., 1905. С. 50.
5. Милуков П. Н. Субъективное и социологическое обоснование свободы печати//В защиту слова. СПб., 1905. С. 13.
6. О Н. К. Михайловском. Сборник статей. СПб., 1904. С. VI.
7. Последние сочинения Н. К. Михайловского. Т. 2. СПб., 1905. С. 385.
8. Самодержавие и печать в России. СПб., 1906. С. 9—12.
9. Милуков П. Н. Вказ. праця. С. 22.
10. В защиту слова. СПб., 1904. С. 183.
11. Белинский В. Г. Поли. собр. соч. в 13-ти тт. Т. 1. М., 1953. С. 89.
12. Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 14. С. 61—62.
13. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения в пяти томах. Т. 1. М., 1956. С. 109.
14. Потресов А. Н. Этюды о русской интеллигенции. СПб., 1906. С. 289.

15. Див.: Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у 2-х тт. Т. 1. К., 1970. С. 45, 60, 84.
16. Там само. С. 87—88, 92—93.
17. Див.: Франко І. Я. Твори в 20-ти тт. Т. 16. С. 250; Т. 20. С. 575.
18. Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. Київ—Відень, 1920. С. 77.
19. Там само. С. 78.
20. «Громадська думка». 1905. 31 грудня.
21. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони? К., 1991. С. 15, 29.

О. Г. ШИШКО

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ НА ПРОБЛЕМУ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На початку ХХ ст. в Україні на порядок денний було поставлено практичне вирішення національного питання, найважливішою складовою якого була ідея державності. Провідну роль у теоретичній розробці цієї ідеї, організації роботи по втіленню її в життя зіграли новоутворені українські політичні партії.

Знаменно, що програмний документ першої в російській Україні партії (РУП) мав назву «Самостійна Україна». Та вже невдовзі виявилось, що головна ідея брошури М. Міхновського (перш за все національне визволення і утворення самостійної української держави) не знайшла широкої підтримки серед членів партії, яка на перших порах об'єднувала представників різних політичних напрямків. Сторонники поглядів Міхновського виокремилися першими в 1902 р. і заснували нову партію (НУП). А основна частина РУП все активніше почала переходити на позиції соціал-демократії.

Ідеологічна еволюція РУП проходила одночасно з пошуком і утвердженням нових підходів до вирішення національного питання в Україні, й проблеми державності зокрема. Починаючи з 1903 р., РУП спочатку відкрито відмовилась від своєї першої програмної брошури, а згодом і від самої ідеї самостійності. В першому числі «Гасла» за цей рік у статті «Від редакції» читаємо про «Самостійну Україну» таке: «Велику помилку зробив би той, хто вважав би світогляд тої брошури тепер типічним для нашої партії»¹. А у четвертому числі «Гасла» з'являється «Нарис програми Революційної Української партії», запропонований Київською вільною гро-